

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *Van caput mundi tot 'coda mundi'. De beleving van de plundering van Rome (1527) in het werk van een aantal tijdgenoten*

Auteur/Author: Thérèse Peeters

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 28.1 (Leiden 2013) 51-69

Titel uitgave: *Onbekend maakt onbemind. Negatieve karakterschetsen in de vroegmoderne tijd*

© 2013 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9146

E-ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vernenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftientig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be ordered by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Lig
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

Van caput mundi tot ‘coda mundi’. De beleving van de plundering van Rome (1527) in het werk van een aantal tijdgenoten

Thérèse Peeters

Op zes mei 1527, rond vier uur in de morgen, openden de troepen van keizer Karel V (1500-1558) onder leiding van de hertog van Bourbon, de aanval op Rome. Het eerste doelwit was het Vaticaan en de Borgo, beide wijken ten westen van de Tiber. Een dichte mist over de hele stad maakte dat vijandelijke legers konden naderen, zonder dat de kanonnen vanaf de Engelenburcht iets konden uitrichten. Al vroeg in de strijd werd de hertog van Bourbon dodelijk geraakt door een musketschot. De keizerlijke troepen, voornamelijk Duitsers en Spanjaarden, wisten echter ook zonder zijn leiding te volharden en braken rond zes uur in de morgen op een aantal plaatsen door de verdediging heen. Die verdediging, onder leiding van Renzo da Ceri, verkeerde in chaos: iedereen vluchtte en probeerde zich in veiligheid te brengen aan de oostzijde van de Tiber. Na de wijk Trastevere, ten zuiden van het Vaticaan, te zijn binnengedrongen, richtten de keizerlijke troepen zich op het centrum van de stad aan de overzijde van de Tiber. Diezelfde dag nog trokken ze via de Ponte Sisto juichend het centrum binnen, waar de bevolking nog maar weinig verzet bood. Rome viel, op de Engelenburcht en een aantal huizen na, in handen van de keizerlijke troepen.

Deze dag werd door Pietro Arretino in zijn gedicht *Roma coda mundi per gratia de li Spagnoli et dei Tedeschi* [Rome tot staart van de wereld door de Spanjaarden en de Duitsers] – waar de titel van dit artikel naar verwijst – de ‘verschrikkelijke, ongelukkige, angstaanjagende en wrede dag’ genoemd.¹ Het zou het begin worden van een langdurige, vernederende plundering waarin niets of niemand werd gespaard. Tijdgenoten waren vooral geschokt door de barbaarse behandeling van de geestelijkheid en de vele kerken en heilige voorwerpen die Rome telde. Paus Clemens VII, die zich in veiligheid had weten te stellen in de Engelenburcht, moest zich in juni overgeven en vluchtte in het najaar de stad uit. In de tien maanden dat de troepen in Rome verbleven, werd de stad bovendien getroffen door schaarste, honger

¹ P. Arretino, *Roma coda mundi per gratia de li Spagnoli et dei Tedeschi* [Rome tot staart van de wereld door de Spanjaarden en de Duitsers]: ‘Orrendo giorno infelice, paventoso e crudo’. Geciteerd in: A. Chastel, *Il Sacco di Roma 1527* [De plundering van Rome 1527], M. Zini vert. (Turijn 1983) 4-5.

en een pestepidemie. Wat overbleef na hun vertrek, was slechts een schim van de vroegere glorie van het *caput mundi*.

De *Sacco di Roma* vond plaats tijdens een politiek en militair turbulente periode. Het was onder andere een gevolg van fouten in de buitenlandse politiek van paus Clemens VII. In een poging noch Spanje noch Frankrijk teveel macht in Italië te geven, verbrak de kerkvorst in 1526 zijn bondgenootschap met keizer Karel V en ging hij een alliantie aan met de pro-Franse Liga van Cognac. Troepen die door de keizer waren gezonden om tegen de Liga van Cognac te strijden, werden vanwege het uitblijven van betaling opstandig. Dit was overigens niet uitzonderlijk: in de vroegmoderne periode was het voor soldaten vaak noodzakelijk om te plunderen, omdat ze vanwege de slechte logistieke organisatie vaak onderbetaald werden.² Uiteindelijk trokken ze in de hoop op buit naar Rome, met alle desastreuze gevolgen van dien.

In de historiografie over de plundering van Rome die ingaat op haar gevolgen voor tijdgenoten, wordt met name de enorme schok die de plundering teweegbracht, benadrukt.³ Het blijkt dat zij niet alleen een enorme materiële terugval veroorzaakte, maar ook drastische veranderingen teweegbracht in zowel de mentaliteit en het zelfbeeld van degenen die haar meemaakten als in de manier waarop zij naar hun belagers keken. Maar hoe werd deze plundering op het moment zelf concreet ervaren? In hoeverre kan het verslag van ooggetuigen en tijdgenoten hun subjectieve ervaring van de plundering van Rome aan het licht brengen? Deze vraag is uiterst interessant, omdat een eventueel antwoord inzicht zou kunnen bieden in onder andere de ervaring van trauma's, de ideeën over geweld en de verschillende manieren van zingeving na een dergelijke gebeurtenis in zestiende-eeuws Italië. Bovendien zou het verkregen inzicht recent psychologisch onderzoek kunnen bevestigen dat duidelijk uitwijst dat traumagevoelens na hevig geweld in alle culturen voorkomen. Dit laatste zou betekenen dat dergelijke reacties universeel zijn en dus ook in het verleden teruggevonden kunnen worden.

Eerder onderzoek naar de verslagen van de plundering van Rome wijst erop dat tijdgenoten hun ervaring met name op schrift stelden om op

² G. Parker, *Empire, war and faith in early modern Europe* (Londen 2002) 145, 150.

³ Voor een analytisch overzicht van de plundering en haar achtergrond zie: J. Hook, *The Sack of Rome. 1527* (Londen 1972). Voor een chronologisch geordende reeks belangrijke documenten over de plundering zie: M.L. Lenzi, *Il sacco di Roma del 1527* [De plundering van Rome van 1527] (Florence 1978).

deze manier de verschrikkingen te kunnen verwerken en niet zozeer direct opschreven wat ze meemaakten.⁴ De retorische constructies die ze hierbij steevast gebruikten, maken het voor de historicus lastig om door te dringen tot de werkelijke beleving. Aan de hand van een aantal teksten van tijdgenoten zal ik beargumenteren dat dit echter wel degelijk in zekere mate mogelijk is.

Deze studie is voornamelijk gebaseerd op een zestal teksten van verschillende aard. Allereerst een brief van Francesco Pesaro (1505-1530), aartsbisschop van Zara, die hij schreef op het moment dat hij samen met de paus en verschillende belangrijke prelaten in de Engelenburcht gevangen zat, terwijl de plunderingen in de stad zelf gaande waren.⁵ Ten tweede een tweetal teksten die de notarissen Alexander Pavonius en Franciscus Peregrinus over de plundering schreven en die bewaard zijn gebleven in het Staatsarchief te Rome.⁶ Ten derde een tekst waarvan het origineel zich tevens in het Staatsarchief te Rome bevindt, namelijk *I ricordi* [De memoires] van Marcello Alberini, een Romeins magistraat.⁷ Belangrijk voor deze studie is ook het achttiende boek van de *Storia d'Italia* [Geschiedenis van Italië] van Francesco Guicciardini, dat hij aan de plundering wijdde.⁸ Een laatste tekst die gebruikt is voor dit onderzoek is een kort verslag van een (anonieme) kapitein uit het leger van Karel V.⁹

⁴ Kenneth Gouwens toont dit op een overtuigende manier aan in K. Gouwens, *Remembering the Renaissance. Humanist narratives of the sack of Rome* (Leiden, Boston en Keulen 1998).

⁵ Marino Sanuto, *I diarii* [De dagboeken] LV, F. Fulin e.a. ed. (Venetië 1902) 129-143.

⁶ *Archivio di Stato di Roma, Collegio dei Notai Capitolini*, respectievelijk 1241, fol. 115v en 1281, fol. 92r-v, geciteerd in: A. Esposito en M.V. Piñeiro, 'Rome during the sack: chronicles and testimonies from an occupied city' in: K. Gouwens en S.E. Reiss, *The pontificate of Clement VII. History, politics, culture* (Aldershot 2005) 139-140.

⁷ Marcello Alberini, *Il Sacco di Roma. L'edizione Orano de I ricordi di Marcello Alberini* (hierna *I ricordi*), P. Farenga ed. (Rome 1997).

⁸ Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, S.S. Menchi ed. (Turijn 1971).

⁹ Ik gebruik de tekst zoals geciteerd in Chastel, *Il sacco di Roma*, 67-68. Helaas is het origineel in het Duits niet te achterhalen, omdat de door Chastel gegeven verwijzing naar de bron van deze tekst foutief blijkt te zijn.

Een ondoordringbare laag?

Over de plundering van Rome is door tijdgenoten uitgebreid verslag gedaan. In vele brieven, dagboeken, klaagzangen en persoonlijke verhalen, maar ook in notariële stukken, kronieken en gestileerde oraties verhalen zij deze schokkende gebeurtenis. Bij het lezen van verschillende bronnen valt op dat geen enkele tekst helemaal gevrijwaard is van de 'laag' die gevormd wordt door de achtergrond van de auteur, zijn intenties en zijn schrijfstijl. Bij sommige genres is die meer aanwezig dan bij andere. Problematisch is echter dat juist de genres die het uitgebreidst verslag doen en dus de meeste informatie bieden, bijvoorbeeld dagboeken, veel meer bedekt worden door deze laag dan bijvoorbeeld korte aantekeningen in een notarieel archief. Toch loont het ook naar die uitgebreidere verslagen te kijken, mits het mogelijk is deze laag, die als het ware over de beschrijving van de concrete ervaring heen ligt en haar in zekere mate beïnvloedt, te identificeren.

Het is in de eerste plaats belangrijk te erkennen dat de auteurs van deze teksten een duidelijk doel voor ogen hadden. Francesco Guicciardini, wiens *Storia d'Italia* ook wel het eerste moderne geschiedwerk wordt genoemd,¹⁰ was als raadgever van paus Clemens VII samen met Giberti, bisschop van Verona, bedenker van de anti-imperiale politiek van de paus. Hij zag dit beleid mislukken met als dieptepunt de plundering van Rome, die hij als luitenant-generaal van de pauselijke troepen niet wist te voorkomen.¹¹ Guicciardini zag de geschiedenis als een oorzakelijke opeenvolging van feiten, zonder inmenging van God. Hij hechtte dan ook groot belang aan het verzamelen van feiten via primaire bronnen en het wegen van deze bronnen. Hij had ondanks deze moderne methode een duidelijke agenda met het schrijven van dit werk. De sterkste indruk die de *Storia d'Italia* geeft, is die van de hulpeloosheid en onmacht van de mens tegenover het lot.¹² Hij kon dit als een excuus gebruiken voor het mislukken van zijn eigen politieke carrière. Ook de *Ricordi* van Marcello Alberini, een Romeins magistraat en lid van de regerende elite van *gentili huomini*,¹³ kenden een precies doel. Alberini was een republikein wiens persoonlijke leven

¹⁰ F. Gilbert, *Machiavelli and Guicciardini. Politics and history in sixteenth-century Florence* (New Jersey 1965) 301.

¹¹ Chastel, *Il Sacco di Roma*, 103.

¹² Gilbert, *Machiavelli and Guicciardini*, 288; Chastel, *Il Sacco di Roma*, 105.

¹³ Farenga gaat hier in zijn inleiding op zijn editie van Alberini's *Ricordi* uitgebreid op in: Farenga, 'Introduzione', xxxix.

getekend was door de plundering die hem als zestienjarige jongen door het verlies van zijn vader de zware verantwoordelijkheid over het gezin had bezorgd. Hij wilde duidelijk maken dat een van de belangrijkste oorzaken van het fatale lot dat Rome en hem persoonlijk had getroffen, de wereldlijke macht van de paus was. Bovendien was zijn werk didactisch bedoeld: 'Door de inspanningen van schrijvers wordt de herinnering aan uitzonderlijke feiten die ons deugden kunnen leren, bewaard.'¹⁴ Hij ging dan ook minder in op typische beschrijvingen van het geweld als wel op de moed van een enkeling, waaraan het nageslacht een voorbeeld zou moeten nemen. Soms was het doel van ooggetuigenverslagen bescheidener. Er zijn notariële aktes gevonden waarin de betreffende notarissen hun persoonlijke verhaal op schrift stelden, met het simpele doel dat hun eigen ervaringen niet verloren zouden gaan.¹⁵ Ook zij gaven natuurlijk een boodschap mee aan hun nageslacht: Alexander Pavonius, een Romeins notaris ten tijde van de Sacco, benadrukte de gruwelijkheid van deze ervaring door te schrijven over de '*Die lune sexta Maii 1527 amara valde*' [die verschrikkelijke maandag 6 mei 1527].¹⁶ Deze verschrikkingen mocht men nooit meer vergeten.

Naast hun bedoelingen is de achtergrond van de diverse auteurs van grote invloed. Via de *Diarii* van Marino Sanuto, een belangrijke Venetiaanse kroniekschrijver die een grote verzameling brieven van over de hele wereld heeft aangelegd, is een brief van aartsbisschop Pesaro overgeleverd.¹⁷ Toen de troepen de *Borgo* waren binnengevallen, vluchtte hij samen met paus Clemens VII en enkele kardinalen en prelaten via de *Corridoio* naar de Engelenburcht. Daarvandaan schreef hij enkele maanden later (waarschijnlijk in augustus¹⁸) een brief aan zijn dienaar Matteo Marcheto in Zara, waarin hij levendig verslag deed van wat hem was overkomen. Deze achtergrond, met name het feit dat hij schreef terwijl de plundering nog in volle gang was en de Engelenburcht nog steeds werd omsingeld, bepaalt in hoge mate wat Pesaro neerschreef. Het is belangrijk in te zien hoezeer de situatie van de auteurs bepaalde wat zij wel of niet wilden en konden beschrijven. Zo is de informatie die Pesaro gaf over praktische

¹⁴ Alberini, *I ricordi*, 193: 'Et così con le fatiche dei scrittori se conserva la memoria di quei fatti egregii, dalli quali se sono imparate virtù.'

¹⁵ Zie hiervoor: Esposito en Piñeiro, 'Rome during the sack', 127-140.

¹⁶ Alexander Pavonius, geciteerd in: *ibidem*, 139.

¹⁷ Marino Sanuto, *I diarii* LV, 129-143.

¹⁸ K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. III, *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III* (Philadelphia 1984) 271, noot 4.

omstandigheden in de Engelenburcht, zoals de slaapplekken en voedselvoorziening, waarschijnlijk wel betrouwbaar, maar is het minder aannemelijk dat zijn verhalen over de plundering in Rome zelf uit eerste hand zijn. Ook in de *Ricordi* werden bepaalde zaken sterk belicht, onder andere de lafhartigheid van veel Romeinse burgers die hun taak verzaakten, waar andere zaken, zoals het 'gewone' leed van de bevolking, minder ter sprake kwamen. De humanistische retoriek bepaalde zo mede wat Alberini vertelde en wat hij verzwegen.

De achtergrond van de schrijvers bepaalt ook hoe ze tegen de oorzaken van de Sacco aankeken. Waar aartsbisschop Pesaro tijdens de plundering vrij nuchter was over de oorzaken en de plundering niet zag als een straf van God, was dat bij de meeste latere schrijvers niet het geval. Guicciardini zag *fortuna*, het lot, als de doorslaggevende factor in de geschiedenis.¹⁹ Het lot had immers bepaald dat de legers van Bourbon door de dichte mist konden naderen en de stad konden binnendringen.²⁰ Ook in Alberini's denken kwam een dergelijk fatalisme terug:

Het noodlot en onze nalatigheid wilden dat juist dat gebeurde
waarop we niet hoopten, toen de hemel en de lucht (het eerste
ontnam ons het verstand, het tweede, door de dichte van de mist, het
zicht) ons wellicht hadden bestemd voor zoveel lijden.²¹

Het fatalisme van Alberini heeft dus te maken met een hemelse voorbestemming. Wij hangen helemaal af van de wil van God, die ons straft met een 'gesel even groot als onze fouten'.²² Toch zocht Alberini verder

¹⁹ Zie ook de introductie op een Engelse editie van de *Storia d'Italia*: Francesco Guicciardini, *The history of Italy*, S. Alexander ed. (New Jersey 1984) xvi.

²⁰ Guicciardini, *Storia d'Italia*, 1856: 'Avendogli favoriti la fortuna [...] per beneficio di una folta nebbia che, levatasi innanzi al giorno, gli coperse insino a tanto si accostorno al luogo dove fu cominciata la battaglia.' [Het lot had hen begunstigd middels een dichte mist die nog voor het dag werd op kwam zetten en hen bedekte tot dicht bij de plek waar de slag begon, zodat ze ongezien konden naderen.]

²¹ Alberini, *I ricordi*, 246-248: 'Volsse la mala fortuna et la transcuraggine nostra che la cosa havebbe contrario alla speranza evento, quando infine alli cieli et l'aere (havendoce privi, quelli de intelletto, et questi, con la densità della nebbia, del vedere) ce havevano forse destinato a tanto martirio.' Dergelijke opmerking komen vaker terug, zie onder andere pagina 243.

²² Ibidem, 200-201: 'Ce privò de valore, de giudicio, de senno, de forze et de animo, solo mi credo perché il flagello fosse eguale alli nostri errori.'

naar concrete oorzaken, en ook binnen die zoektocht is zijn achtergrond duidelijk. Hij wilde dat zijn nazaten hun politieke verantwoordelijkheid inzagen en wees dus met name op de interne problemen van Rome: het absolutisme van de paus, de vele buitenlanders in de stad en bovenal de laksheid van de Romeinen zelf.²³

De noodzaak om oorzaken aan te wijzen, om betekenis te verlenen aan de schokkende gebeurtenis, kenmerkt ook het derde aspect waar aandacht aan moet worden besteed: de rol van de herinnering. Bepaalde facetten van de ervaring worden herinnerd en opgeschreven, voornamelijk omdat de auteurs een verklaring nodig hebben of juist met hun schrijven een verklaring willen bieden. De manier van herinneren en de betekenis die auteurs geven is van grote invloed op wat men heeft willen schrijven. Dit speelt vooral een belangrijke rol bij schrijvers die pas enkele jaren later hun ervaringen op schrift stelden, zoals Alberini en Guiccardini. De herinnering vervormt door de jaren heen, omdat ons geheugen door allerlei factoren wordt beïnvloed.²⁴ Maar belangrijker nog is de invloed van het 'betekeniskader' dat om de ervaring heen wordt geplaatst en waarachter de persoonlijke beleving schuilgaat. Gouwens geeft dit duidelijk aan in zijn boek over een aantal humanistische auteurs die over de plundering hebben geschreven:

The lens of current research on narrative, trauma, and memory allows us to see how these authors rendered an otherwise overwhelming event manageable by constructing a narrative that incorporated it into a stable system of meaning.²⁵

Hij geeft het voorbeeld van de humanist Alconio wiens oraties een verandering in *narrative* lieten zien.²⁶ Alconio, die eerst in dienst was van de paus, verloor door de plundering zijn werk en trad in dienst van kardinaal Colonna, de grote rivaal van paus Clemens VII. In zijn oraties is het discours niet meer, zoals voor de plundering, dat van het grote Rome dat onder leiding van de paus de hoogste glorie had bereikt. Hij legde de

²³ Alberini, *I ricordi*, 218-220, 238.

²⁴ Zie hoofdstuk 1 van J. Fentress en C. Wickham, *Social memory* (Oxford 1992) 1-40.

²⁵ Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 27.

²⁶ Zie hiervoor: Ibidem, hoofdstuk 2. Dit hoofdstuk is ook als artikel verschenen: K. Gouwens, 'Discourses of Vulnerability: Pietro Alconio's Orations on the Sack of Rome', *Renaissance Quarterly* 50.1 (1997) 38-77.

grootsheden van Rome nu eerder bij de eeuwenoude *Romanitas*, de traditie van denken, gebruiken en idealen van de Romeinse burgers.²⁷ Op die manier probeerde hij zich een houding te geven tegenover de grote omschakeling die de plundering voor hem had betekend. Ook Guicciardini gaf met het schrijven over de plundering betekenis aan deze gebeurtenis. We hebben al gezien dat hij een verklaring zocht voor deze ramp in zijn carrière en hem toedichtte aan de algemene ondergang van Italië.

Tijdgenoten van de plunderingen waren zich ervan bewust dat bepaalde ervaringen niet mochten worden vergeten. De verslagen van de twee notarissen zijn daar een duidelijk voorbeeld van. Te midden van andere administratie beschreven zij hun eigen lotgevallen. Ook Alberini nam deze plicht om bepaalde dingen niet in de vergetelheid te doen vallen heel serieus: 'Het schijnt mij toe dat ieder mens niet weinig verplicht is aan schrijvers, omdat, als zij deze gedenkwaardige feiten niet zouden verbreiden, zij in de vergetelheid zouden raken, verweerd door de gulzige tijd.'²⁸ De *gentiluomo romano* die zich dapper gedraagt zoals het betaamt, werd dan ook door hem bezongen, zoals we al hebben kunnen zien.²⁹ Aan de andere kant maakte hij veelvuldig gebruik van de typisch humanistische *damnatio memoriae*: mensen als Francesco delle Rovere – de hertog van Urbino die hij verantwoordelijk hield voor de ramp die Rome ten deel was gevallen – werden in zijn werk doodgezwegen.³⁰ Ook vond hij Karel V de keizerstitel niet waardig en noemde hij hem simpelweg Carlo.³¹ Duidelijk wordt dat met name schrijvers die enigszins de tijd hebben gehad om de schokkende gebeurtenis van de plundering te plaatsen, bewust nadachten over wat ze verhaalden en op welke manier. De manier van herinneren, het doel van de schrijvers en hun achtergrond moeten dan ook worden meegenomen in een poging om hun werkelijke belevingen te begrijpen.

²⁷ Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 57-63.

²⁸ Alberini, *I ricordi*, 193: 'parmi anco che non poco obligo se debbia havere da ogni homo alli scrittori, perché senza il propagar di questi, I fatti degni, corrosi dalla vorace antichità del tempo, sarebbeno passati in oblivione.'

²⁹ Farenga, 'Introduzione', liii.

³⁰ Ibidem, lii.

³¹ Alberini, *I ricordi*, 315, spreekt überhaupt vrij laatdunkend over Karel V.

Verwoording van het geweld: 'L'inferno è più bella cosa da veder'³²

Om de beleving beter te begrijpen is het bovendien nodig enigszins een beeld te krijgen van het geweld dat tijdgenoten van de plundering aan den lijve ondervonden. Alberini beschreef het straatbeeld van Rome tijdens de eerste dagen van de plundering als volgt: 'Op de weg zag je een grote hoeveelheid doden die niet waren begraven. Sommigen misten een hoofd of een voet, anderen armen, schouders handen en benen.'³³ Aartsbisschop Pesaro verhaalde met name hoe iedereen zonder uitzondering werd vermoord; vrouwen, kinderen, zieken, nonnen en priesters.³⁴ In de zestiende eeuw was het niet ongewoon dat tijdens plunderingen zelfs deze zwakkeren niet werden gespaard.³⁵ Mensen werden gemarteld als ze geen losgeld konden betalen of niet wilden zeggen waar hun geld te vinden was.³⁶ Sommigen 'die de voortdurende, verschrikkelijke kwellingen niet meer aan konden',³⁷ pleegden zelfmoord door bijvoorbeeld uit het raam te springen. De chaos werd nog eens vergroot door het ontbreken van iedere leiding. Geen enkele partij wist zich veilig. 'Elke kerk werd ontheiligd, de heilige plekken en de kloosters geschonden, meisjes werden verkracht, geestelijken werden gevangen genomen, verwond en gedood, de Heilige Liturgie werd niet meer gevierd, of alleen zelden', schreef de notaris F. Peregrinus.³⁸ Zelfs een kapitein uit het leger van Karel V beschreef de misdaden van het eigen leger zonder schroom. Hij vertelde hoe in de tweede maand van de

³² Sanuto, *I diarii* XLV, 219: 'Zelfs de hel is mooier om te zien dan deze toestand'.

³³ Alberini, *I ricordi*, 253: 'Vedevasi, passando da San Spirito, per tutta quella strada, della quantità dei morti mal sepolti a chi il capo, et a chi il piede, et braccia, et spalle, et mani, et gambe, spettacolo certo miserabile, sì che ne restorno molte famiglie funeste.'

³⁴ Sanuto, *I diarii* LV, 137, 139.

³⁵ Parker, *Empire, war and faith in early modern Europe*, 52.

³⁶ Zie ook: J. Pollmann en E. Kuijpers, 'Why remember terror? Memories of violence in the Dutch Revolt', 26, te verschijnen in: J. Ohlmeyer en M. O'Siochrú ed., *Plantation and Reaction. The 1641 rebellion in context* (Manchester 2012). Ik bedank de auteurs voor de inzage.

³⁷ Sanuto, *I diarii* LV, 140: 'Et alcuni che non potevano supportar li continui et aspri tormenti, se amazavano da per loro et se gittavano giù dalle fenestre s'amazavano'.

³⁸ *Franciscus Peregrinus*, geciteerd in Esposito en Piñero, 140: '(...) omnia templa profanata, loca sacra et monasteria violata, virgenes rapte, sacrarum rerum ministri capit, vulnerati et interfecti fuerunt, divina officia nihil celebrantur nisi pro raro, ianuis clausis, campanis non pulsatis et submissa voce.'

plundering nog steeds duizenden mensen omkwamen, nu vanwege het feit dat de doden niet begraven werden en er een pestepidemie heerste.³⁹ De verschrikkingen duurden dus niet een paar dagen, zoals gewoonlijk tijdens stadsplunderingen, maar hielden nog maanden aan, omdat het leidingloze leger met uitzondering van twee zomermaanden nog bijna een jaar in Rome bleef.

Binnen de beschrijvingen van deze gruwelijkheden komt een aantal gemeenplaatsen veelvuldig naar voren, zoals ook Massimo Miglio heeft opgemerkt in zijn artikel over de receptie van de plundering.⁴⁰ Een eerste topos is de onbeschrijfelijkheid van het geweld. 'Het is niet alleen onmogelijk de rampen te verhalen die deze stad troffen, maar ook om ze je zelfs maar in te denken' waarschuwde Guicciardini zijn lezers.⁴¹ Ook Pesaro wees op deze onbeschrijfelijkheid, onder andere waar hij de schending van vele relikwieën aan de orde stelde.⁴² Een tweede gemeenplaats is dat de vijanden steevast werden vergeleken met de 'barbaren' of de Turken.⁴³ In zijn dagboeken schreef Alberini:

In het algemeen waren ze erger dan Moren of Turken, of andere barbaren die ooit dit vaderland kwelden, omdat zij [...] en ook Attila en Totila en andere monsterachtige mensen, in ieder geval wát ontzag hadden voor eerbiedwaardige mensen, voor heilige zaken, voor kerken en voor wie zich daarbinnen in veiligheid bracht. De dieven van Karel hebben echter nooit enig respect getoond.⁴⁴

³⁹ Chastel, *Il Sacco di Roma*, 67.

⁴⁰ M. Miglio, 'Causarum cognitio, memoria, autobiografia e cronaca del sacco' [Kennis van de oorzaken, herinnering, autobiografie en verhalen van de plundering] in: M. Miglio, V. de Caprio, e.a., *Il sacco di Roma del 1527 e l'immaginario collettivo* [De Plundering van Rome van 1527 in de collectieve verbeelding] (Rome 1986) 14.

⁴¹ Guicciardini, *Storia d'Italia*, 1857: 'Sarebbe impossibile non solo narrare ma quasi immaginarsi le calamità di quella città'.

⁴² Sanuto, *I diarii* LV, 142.

⁴³ Norman Housley laat in zijn hoofdstuk 'The Three Turks' duidelijk zien hoe het concept van 'de Turken' als dé algemene vijand in de vroegmoderne tijd een veelzijdig gebruik kende. Men duidde er ook vijanden van binnen Europa en zelfs het kwaad in zichzelf mee aan: N. Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536* (Oxford 2002) 131-152.

⁴⁴ Alberini, *I ricordi*, 199: 'Generalmente furon peggiori che Mori o Turchi, o altri Barbari che molestassero mai questa patria, perchè questi si legge pur che molte volte, et Attila et Totila et altre immanissime genti, hanno hauto qualche riguardo alle persone venerabili, alle cose sacre, et alli tempj et a quelli che ivi hann troato

Ook bij aartsbisschop Francesco Pesaro kwam de eerdere plundering van Rome (410) in gedachten, en ook hij schreef dat '[de plundering] door de Goten en later door andere volkeren in verschillende periodes niet te vergelijken [is] met deze.'⁴⁵ Beide topoi, de onbeschrijfelijkheid van het geweld en de vergelijking met barbaren en Turken, kwamen in veel beschrijvingen van tijdgenoten terug. Zoals Jürgen Pieters in zijn recente boek *Historische letterkunde vandaag en morgen* betoogt, werden gemeenplaatsen in de vroegmoderne tijd gebruikt om 'de concrete casus waarover de tekst handelt op een algemener plan te verheffen'.⁴⁶ Ze werden dus gehanteerd om de specifieke gebeurtenis die in de tekst centraal werd gezet, een grotere algemene geldigheid te geven: door de vergelijking te maken met de plundering door de Goten, gaf men de gebeurtenis automatisch een extra connotatie; de plundering werd op die manier direct in de context van barbaarse plunderingen uit het verleden geplaatst. Dit sluit aan bij een belangrijk aspect dat al eerder aan bod is gekomen: gruwelijkheden zoals die tijdens de Sacco di Roma voorkomen, vereisen duiding.

Meer dan topoi: de complexiteit van emoties en beleving

In hoeverre is wat tijdgenoten opschreven ook wat ze daadwerkelijk meemaakten? We moeten allereerst constateren dat bepaalde aspecten van de beleving zich beter laten vertellen dan andere of als belangrijker worden ervaren. De duizenden mannen die al vanaf dag één de dood vonden,⁴⁷ worden bijvoorbeeld nauwelijks genoemd. Blijkbaar 'verwachtte' men dit wel in een plundering. Niet het dodental onder weerbare mannen, maar het geweld tegen onder andere vrouwen, kinderen en de Kerk verdiende het om in een beschrijving van de plundering uitgebreid aan bod te komen, juist om uit te kunnen drukken hoe gruwelijk dit geweld was. Frappant is dat we zulke beschrijvingen ook bij Peregrinus, één van de twee notarissen,

esser ricorsi. I latroni de Carlo nè a luochi, nè a persone, nè a sesso, nè all'etate, nè a gradi, nè a sacerdoti o altre sacrate persone, nè a hiese, nè a Iddio istesso non hanno hauto già mai nè riguardo, nè rispetto.'

⁴⁵ Sanuto, *I diarii* LV, 136: 'Et quella fatta per li Goti et poi per altre nazioni in diversi tempi al parer mio non è da comparare a quella'.

⁴⁶ J. Pieters, *Historische letterkunde vandaag en morgen* (Amsterdam 2011) 122.

⁴⁷ Hook, *The Sack of Rome*, 167.

terugzien. Ook een formele tekst wordt dus blijkbaar beïnvloed door bepaalde conventies.

Sven Externbrink laat in zijn artikel over de *Sacco di Mantova* [de plundering van Mantua] in 1630 zien dat beschrijvingen van het oorlogsgeweld tijdens die plundering met name werden ingezet waar ze de (politieke) verklaringen en beschuldigingen konden illustreren: 'Der politische Standpunkt des Autors bestimmt den Einsatz und die Bewertung der vom Gegner oder den eigenen Truppen verübten Kriegsgreuel.'⁴⁸ Ook bepaalde opmerkingen uit de bronnen over de Plundering van Rome kunnen in deze context gezien worden, zoals bijvoorbeeld Guicciardini's commentaar op de wreedheid van de Lutherse soldaten.⁴⁹ Omdat het plunderen van een overwonnen stad niet ongewoon was in die tijd, laat dergelijk commentaar, maar ook de grote verontwaardiging die spreekt uit alle bronnen tegenover het geweld tijdens de plundering zien dat dit wel degelijk ook ingezet werd ter illustratie van het eigen standpunt.⁵⁰ In deze context moet tevens de vrijwel exclusieve aandacht van Alberini voor de fouten die gemaakt zijn door de Romeinse elite en voor de heldendaden van een enkeling, gezien worden.

Opvallend is bovendien dat de verschillende auteurs allerlei ervaringen beschreven – en zelfs meer dan men kon weten⁵¹ – maar dat ze tegelijkertijd benadrukten dat ze niet hun hele ervaring konden beschrijven. Dit impliceert al een zekere stilering; het betekent dat ze bepaalde aspecten wel en andere niet hebben willen of 'kunnen' beschrijven. Judith Pollmann en Erika Kuijpers leggen uit dat men na een plundering zocht naar manieren om de verschrikkelijke herinneringen uit te kunnen drukken, omdat dit helpt bij het verwerken. Twee soorten narratives die men in de Nederlanden gebruikte, zijn volgens hen enerzijds het benadrukken van individueel of collectief heroïsme en anderzijds het onderstrepen van de

⁴⁸ S. Externbrink, 'Die Rezeption des "Sacco di Mantova" im 17. Jahrhundert. Zur Wahrnehmung, Darstellung und Bewertung eines Kriegseignisses' in: M. Neuman en D. Niefanger ed., *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert* (Göttingen 1997) 205-222: 220.

⁴⁹ Guicciardini, *La Storia d'Italia*, 1858.

⁵⁰ Externbrink, 'Die Rezeption des "Sacco di Mantova"', 220.

⁵¹ Dit zie je met name bij aartsbisschop Pesaro: hij beschreef Rome alsof hij zelf door de straten van de geplunderde stad kon lopen, waar hij in werkelijkheid een zeer beperkt blikveld had.

wreedheid van de vijand tegenover onschuldige mensen.⁵² Het eerste is duidelijk in Alberini's *Dagboeken* te zien, het tweede komt bij vrijwel alle schrijvers terug. Opnieuw wordt duidelijk hoe ook de auteurs die over de plundering van Rome schreven allemaal bepaalde narratives gebruiken om hun herinneringen te kunnen verwoorden.

Het gebruik van gemeenplaatsen, het weglaten van bepaalde delen van de ervaring en de specifieke aandacht voor bepaalde facetten van het geweld die het eigen politieke standpunt zouden kunnen versterken: al deze aspecten geven inzicht in de visie van de betreffende schrijver, maar 'bedekken' de werkelijke beleving. Waar houden de hierboven beschreven narratives op en kan de werkelijke beleving onthuld worden? Uit bepaalde uitspraken spreken wel degelijk bepaalde emoties. Een opvallend voorbeeld is Alberini's opmerking over de schande die de plundering had gebracht: 'Wat kan ik nog meer zeggen behalve dat ons leed zodanig was, dat erover vertellen zou betekenen, de marteling, de schade en schande weer naar boven te halen.'⁵³ Hieruit zouden we kunnen opmaken dat voor (een bepaald deel van) de Romeinen plundering blijkbaar iets was om zich voor te schamen: het betekende gezichtsverlies. Zoals Externbrink schrijft, was 'de stad' een symbool voor het goed functioneren van een samenleving. Werd deze organisatie die tot stand kwam in een eeuwenlang proces binnen zo'n korte periode verwoest, dan betekende dat een grote vernedering: 'Deutlicher als in der Eroberung der Hauptstadt durch den Gegner kann sich eine Niederlage kaum manifestieren.'⁵⁴ Dit sluit aan bij het gevoel van schaamte dat Alberini liet zien, die met afschuw sprak over lafhartige medeburgers.⁵⁵ We hebben ook kunnen zien hoe hij de nakomelingen wilde waarschuwen voor een dergelijke vernedering. Deze reactie van schaamte, die wij wellicht niet zouden verwachten, blijkt voor die tijd niet ongevoel te zijn. Uit het artikel van Pollmann en Kuijpers blijkt dat plunderingen in de vroegmoderne periode vaak niet alleen verontwaardiging over het geweld opriepen, maar ook een gevoel van falen, van zonde, en dus van schaamte.⁵⁶ Deze schaamte had ook te maken met het idee via de plundering gestraft te zijn door God, hoewel men de schuld daarvan na de plundering van Rome

⁵² Pollmann en Kuijpers, 'Why remember terror?', 29.

⁵³ Alberini, *I ricordi*, 278: 'In somma che dirrò più, senonchè le nostre pene fossero tali, che a raccontarle sarebbe un rinovare il marthirio, il danno et la vergogna?.'

⁵⁴ Externbrink, 'Die Rezeption des "Sacco di Mantova"', 205.

⁵⁵ Alberini, *I ricordi*, 257.

⁵⁶ Pollman en Kuijpers, 'Why remember terror', 6, 23-28.

wel vaak op anderen schoof: op de paus, de geestelijkheid, de buitenlanders of de weinig plichtsgetrouwe medeburgers.⁵⁷

Het beschreven gevoel van vernedering veroorzaakte een soort bewuste of onbewuste zelfcensuur, zo merkt ook Chastel op, en zorgde ervoor dat men het feit de eerste tijd nauwelijks herdacht: geen enkele gedenksteen of contemporain schilderij is bekend.⁵⁸ Alleen via een discours dat betekenis kon geven aan het gebeurde, kon de stilte worden doorbroken.⁵⁹ Dit geeft al aan dat wat we als topos in de beschrijvingen van het geweld hebben gedefinieerd, namelijk de 'onbeschrijfelijkheid' van dit geweld, meer is dan alleen retoriek. Dit zwijgen is mogelijk gerelateerd aan een gevoel van vernedering en ontreddeering, zoals al duidelijk werd uit de eerder geciteerde zin van Alberini.

Uit wat aartsbisschop Pesaro schreef, blijkt daarentegen niet zozeer dat hij een gevoel van schaamte had, noch dat hij een straf op zich voelde drukken: hij was eerder dankbaar dat hij '*per la Dio gratia*', ondanks de moeilijkheden, steeds in goede gezondheid had verkeerd.⁶⁰ Ook in het schrijven van de notarissen overheerste eerder dit laatste gevoel. Wellicht komt dit doordat het op schrift stellen van het gebeurde voor hen nog niet zozeer een middel tot verwerking was. Dit contrast laat echter wel zien hoe moeilijk het is om te bepalen in hoeverre een bepaalde emotie 'collectief' werd beleefd.

De beschreven ervaringen zijn dus zeer divers. Bovendien hebben de beschrijvingen van deze ervaringen meerdere lagen: aan de ene kant zijn ze gestileerd, schrijft men binnen de 'toegestane' kaders, aan de andere kant kunnen uit bepaalde opmerkingen en accenten toch een aantal emoties, een aantal aspecten van de directe beleving opgemaakt worden. Dit neemt niet weg dat we een aantal fundamentele zaken niet kunnen weten: ten eerste of bepaalde emoties die niet in de (hier behandelde) teksten worden uitgedrukt niet beleefd werden of eerder niet beschreven werden. Ten tweede is het zeer moeilijk te bepalen in hoeverre een bepaalde manier van beleven gedeeld werd door meerdere mensen. En als laatste zijn ook de beschreven

⁵⁷ Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 49.

⁵⁸ Chastel, *Il Sacco di Roma*, 21.

⁵⁹ Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 27. Kuipers en Pollmann schrijven dat deze stilte in sommige gevallen ook werd veroorzaakt door een 'political imperative'. Pollmann en Kuipers, 'Why remember terror', 19. Dit ben ik met betrekking tot de Sacco niet tegengekomen.

⁶⁰ Sanuto, *I diarii* VI, 132.

emoties gebonden aan de 'agenda' van de schrijver: verontwaardiging over ondergaan geweld is aan de ene kant begrijpelijk, maar kan aan de andere kant uitvergroot zijn (bijvoorbeeld richting de Lutherse soldaten) vanwege bepaalde opvattingen van de auteur. Inzicht in subjectieve beleving blijkt dus vrij gecompliceerd.

Twee aanwijsbare 'algemeen' terugkerende vormen van beleving

'Wie niet gezien en gehoord heeft wat ik heb gehoord en deels met mijn eigen ogen heb gezien, zou deze dingen [aangaande de plundering] niet kunnen geloven.'⁶¹ Met deze woorden wees aartsbisschop Pesaro onbedoeld op een elementair probleem: een historische gebeurtenis ligt per definitie buiten onze directe ervaring en bestudering ervan vereist het wegen en beoordelen van getuigenissen, van bronnen. De criteria hiervoor zijn lastig te bepalen.⁶² Dit geldt *a fortiori* als het gaat over de subjectieve beleving. Dit probleem kan deels uit de weg worden gegaan door het gebruik van verschillende bronnen. Bij de bestudering van een aantal bronnen die getuigen van de plundering vallen daarbij twee aspecten in de beleving van de Sacco op.

Voor velen die de Sacco di Roma meemaakten, was het onvoorstelbaar dat het onoverwinnelijke Rome, het caput mundi, was gevallen.⁶³ Wat men dan ook als oorzaak zag – een Godsgericht of het lot – men kon het bijna niet geloven. Zelfs de 'overwinnaar', in de persoon van een (anonieme) landsknechtenkapitein, gaf blijk van enige versteldheid: '*Che strana la vita!*' [Wat een bizar leven!] schreef hij in een verder vrij zakelijk verslag van de plundering. Er werd dan ook veel aandacht gegeven aan de vraag waarom dit onvoorstelbare feit kon plaatsvinden. De *causarum cognitio*

⁶¹ Sanuto, *I diarii* LV, 136: 'Chi non ha veduto et udito quello che [...] ho io udito et con li occhi veduto in qualche parte, non potria credere, ma narrandoli pareria che li fusse favole.'

⁶² Bruikbare voorstellen zijn o.a. gegeven door M. Day in *The Philosophy of History. An Introduction* (New York 2008) 16-29 en H. Paul, 'Performing history: How historical scholarship is shaped by epistemic virtues', *History and Theory* 50 (2011) 1-19.

⁶³ Chastel, *Il Sacco di Roma*, 74. Rome als caput mundi was voor de plundering een van de centrale thema's in het Romeinse humanisme, dit hele concept stort ineen: Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 88-89.

– het (willen) achterhalen van de oorzaken –, zo toont Miglio in zijn artikel aan, is de voornaamste reden dat auteurs over de plundering gingen schrijven.⁶⁴ De noodzaak om een verklaring te vinden blijkt overal uit. Ook Gouwens maakt duidelijk dat vele Romeinse humanisten deze schok niet hadden verwacht en het konden verwerken door erover te schrijven, door van ‘discours’ te veranderen: eerder zagen we al hoe de schrijver Alconio niet meer over Rome en de paus schreef als de onaantastbare beschermers van de ware *latinitas*, maar deze taak nu legde bij de Romeinse burgerij.⁶⁵

Bovendien zien we dat niet zozeer het ‘gewone’ geweld van de plundering de mensen trof, maar eerder de algemene anarchie die Rome bijna een jaar lang in haar greep hield.⁶⁶ Denk hierbij aan de uitgebreide beschrijvingen van Alberini, maar ook van de notarissen Pavonius en Peregrinus over de pestepidemie die Rome dat jaar trof en de maandenlange ellende, veroorzaakt door de grote schaarste en de verwoesting, die de aanwezigheid van de troepen teweeg bracht. In zijn hoofdstuk ‘The etiquette of atrocity: laws of war in early modern Europe’ legt Geoffrey Parker uit dat het als legitiem werd beschouwd om een bestormde en overwonnen stad te plunderen. Zelfs van onschuldige partijen mocht je goederen afnemen als het leger die nodig had. Bovendien was het in de algemene chaos moeilijk om onderscheid te maken tussen burgers en soldaten en hun bezittingen. Hiervan zie je veelvuldige voorbeelden tijdens de plundering van Rome. Een bepaalde mate van geweld tijdens een plundering werd dus gezien als geoorloofd, zeker als de stad zich probeerde te verdedigen.⁶⁷ Maar aanhoudend geweld, dat voortduurde ook nadat de roes van de overwinning voorbij was, werd sterk afgekeurd.⁶⁸ En dat is nu precies wat tijdens de plundering van Rome wel gebeurde. Karels leger had vanaf dag één van de plundering met de dood van Bourbon elke leiding verloren en de stad viel ten prooi aan een onbeheersbaar leger dat ongekend lang in de stad verbleef. Waar een plundering veelal een paar dagen duurde, verbleven Karels soldaten bijna een jaar in Rome. De irrationaliteit en onvoorspelbaarheid van het geweld was misschien wel de meest traumatische ervaring, die, zo laat Miglio zien, zelfs jaren na de Sacco voor

⁶⁴ Miglio, ‘Causarum cognitio’, 9-17.

⁶⁵ Gouwens, *Remembering the Renaissance*, 63-65. Andere humanistische auteurs vonden weer andere ‘oplossingen’ om deze enorme omslag te verklaren.

⁶⁶ Vgl. *ibidem*, 83.

⁶⁷ Parker, *Empire, war and faith in early modern Europe*, 151.

⁶⁸ *Ibidem*, 155.

velen nog steeds onbegrijpelijk is.⁶⁹ Dit blijkt ook uit beschrijvingen van onder andere Alberini en Pesaro: beiden waren zeer verontwaardigd over het feit dat al die tijd niemand zich veilig wist.

De noodzaak tot 'Sinnzusammenhang' als verklarende, universeel menselijke eigenschap

De twee genoemde opvattingen over de plundering vinden we vrij algemeen terug in de bronnen. Hiermee wordt het probleem van de betrouwbaarheid van de enkele bron enigszins ontweken. Een tweede probleem is echter de onvolledigheid van de bronnen: ze vertellen nooit de hele gebeurtenis en een deel zal dus 'ingevuld' moeten worden, gebruik makend van generalisaties. Veel geschiedfilosofen stellen dat historici van nu anders denken en derhalve andere gevolgtrekkingen maken dan bijvoorbeeld mensen in de zestiende eeuw die de plundering van Rome hebben meegemaakt.⁷⁰ We zouden de zestiende-eeuwse schrijvers, hun opvattingen en emoties, niet werkelijk kunnen begrijpen en dientengevolge hun getuigenis niet juist kunnen interpreteren. Een mogelijke oplossing voor het bovengenoemde probleem is het gebruiken van generalisaties die men in die tijd zou hanteren.⁷¹ Eenvoudig gezegd betekent dat proberen te redeneren volgens de mentaliteit van de periode en de maatschappij in kwestie. Deze methode voldoet echter niet altijd, vanwege de obstakels die we al eerder hebben vastgesteld: bepaalde belevingen worden niet beschreven en men is geneigd te schrijven volgens een bepaald gangbaar 'kader'. Een volledig beeld van de mentaliteit kan dus niet alleen uit de bronnen gehaald worden.

Is het niet mogelijk om, althans gedeeltelijk, terug te vallen op universele eigenschappen van de mens? Beter gezegd, bestaan er universeel menselijke eigenschappen die het zicht op de daadwerkelijke ervaring van mensen in het verleden kunnen aanvullen? Mijns inziens hebben we een dergelijke eigenschap in het onderzoek kunnen zien, namelijk het feit dat ieder mens zin geeft aan de dingen die hij beleeft.⁷² Dit geldt des te meer bij

⁶⁹ Miglio, 'Causarum cognitio', 14.

⁷⁰ P. Munz, 'The historical narrative' in: M. Bentley ed., *Companion to historiography* (Londen 1997) 851-872: 863.

⁷¹ Ibidem, 861-866.

⁷² M.C. Lemmon, *Philosophy of history. A guide for students* (Londen 2003) 11: 'In short, to be "conscious" of this or that is to "make sense" of it, in the most basic sense

een traumatische, onredelijke gebeurtenis: mensen zoeken naar een ‘zin’, een betekenis, een verklaring. Het omgaan met traumatische gebeurtenissen middels het opschrijven ervan, is universeel.⁷³ Mensen hebben door heel de geschiedenis heen geprobeerd om dergelijke gebeurtenissen in een bepaald ‘discours’, in een bepaald betekenskader te plaatsen. In dit onderzoek is gebleken dat men pas na het vinden van een mogelijke verklaring ging schrijven en het gebeurde ging verwerken. Ook Externbrink concludeert uit zijn analyse van de plundering van Mantua hoe men probeerde dat wat men zelf meemaakte niet zozeer te beschrijven als wel het in een grotere ‘Sinnzusammenhang’ te zien. Wat ik hiermee kort wil aangeven is dat het niet – zoals wel vaker gesuggereerd⁷⁴ – onredelijk is om de universeel menselijke natuur (dat wil zeggen, de vaststelbare universele eigenschappen, die de persoonlijke ervaring dan wel psychologisch onderzoek aantonen) mits onderbouwd, te gebruiken in een analyse. Op deze manier kan men ook beter begrijpen waarom bijvoorbeeld Alberini nog twintig jaar na dato wilde opschrijven wat hij had meegemaakt.

Conclusie

Vertrekpunt voor dit onderzoek was de vraag in hoeverre een aantal bronnen van ooggetuigen en tijdgenoten iets kunnen vertellen over hun subjectieve ervaring van de plundering van Rome van 1527. Het is mogelijk gebleken om bepaalde emoties en een bepaalde manier van beleving te identificeren, achter de kaders die emoties en ervaringen in beschrijvingen van geweld door tijdgenoten bedekken. De complexiteit en diversiteit van die emoties bleek geen obstakel om ten minste twee subjectieve ervaringen aan te wijzen die vrij algemeen in de bronnen terugkomen, ondanks het feit dat een belangrijk deel van de beleving strikt persoonlijk is. Ten eerste de ontsteltenis over het feit dat het in alle opzichten ‘onoverwinnelijke’ Rome was gevallen – iets wat voor tijdgenoten onvoorstelbaar was –; en ten tweede het trauma van het daaropvolgende geweld, dat ongebruikelijk lang

that human-beings are of necessity perpetually, instinctively engaged in the practice of “understanding”, or contriving meaning in, what they experience.’

⁷³ E. Kuijpers, ‘Traumatic memory in the early seventeenth-century Netherlands: anachronism or hidden reality?’, 5. Ongepubliceerde lezing. Ik bedank de auteur voor de inzage.

⁷⁴ Munz, ‘The historical narrative’, 863.

aanhield en iedere zekerheid wegnam. Vanzelfsprekend is dit geen volledig beeld van de beleving van tijdgenoten. Het is dan ook waarschijnlijk dat het inzicht vollediger is naarmate meer (soorten) bronnen worden bestudeerd. Zoals Externbrink beweert zou het onderzoeken van literaire bronnen en kunst wellicht een aanvulling kunnen zijn, mits ze zeer kritisch worden benaderd.⁷⁵ Ten slotte zouden universeel menselijke eigenschappen (onder andere van de menselijke psyche in reactie op geweld, maar ook 'niet meetbare' eigenschappen zoals het verlangen naar betekenis) mogelijkwerwijs niet alleen ontdekt kunnen worden in de subjectieve beleving, zoals hierboven kort uiteengezet, maar vervolgens ook in een analyse gebruikt kunnen worden. De zoektocht naar die mogelijke universele eigenschappen is daarom ook een van de interessantste aspecten in de bestudering van subjectieve ervaring. Iets wat vanzelfsprekend lijkt, maar toch vaak ontkend wordt: dat wij in staat zijn om met onze 'mensenkennis' de beschreven ervaringen beter te begrijpen. Dat tijdgenoten van de plundering ervan uitgingen dat dit mogelijk was, bewijzen de woorden van Pesaro waarmee ik wil afsluiten en die mijns inziens van minder naïviteit getuigen dan wij geneigd zouden zijn te zeggen:⁷⁶ *'Orsù non più, perchè non bastaria altratanta carta a scrivere in parte de la miseria universale; ma per quanto ho scritto, se pò considerare el resto.'* [Tot hier en niet verder. Want eenzelfde hoeveelheid papier zou nog niet genoeg zijn om ook maar deels de algemene ellende te beschrijven; maar uit wat ik heb beschreven, kan men zich de rest indenken].⁷⁷

⁷⁵ Externbrink, 'Die Rezeption des "Sacco di Mantova"', 221-222.

⁷⁶ Met deze opmerkingen wil ik vanzelfsprekend niet afdoen aan de noodzaak tot voorzichtigheid in de interpretatie die uit heel dit onderzoek spreekt.

⁷⁷ *I diarii*, 143.